

کلیات بیدل دهلوی

نگاهی به ویرایش جدید کلیات بیدل دهلوی

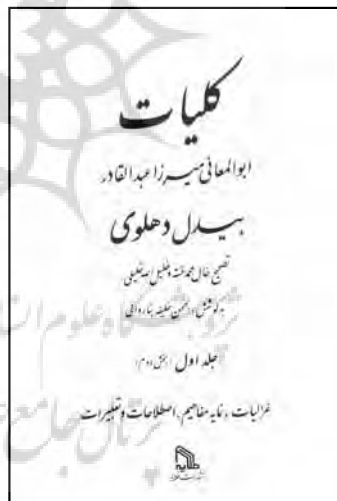
درآمد

یوسف بیگ باباپور*

بی‌گمان در میان شاعران فارسی‌گوی هند، از همه مهم‌تر و بزرگ‌تر، میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ هـ ق) است. او در نزد اهل شبه‌قاره همان منزلت و مقامی را داراست که مولانا در خاورمیانه، بالاخص در ایران؛ لذا بسیاری از اهل شبه‌قاره، آسیای میانه و ماوراءالنهر و غیره، از هر طبقه و صنفی، و به هر قصد و غرضی، بارها آثار او را چاپ نموده و حتی برخی از تجار کتاب آن دیار، عمده‌ترین سود را از نشر آثار بیدل تحصیل کرده‌اند. مجامع بیدل خوانی و عرس بیدل نیز هر سال در میان اهل ادب شبه‌قاره برگزار می‌شود. اگر آثار بیدل را بخواهیم در یک نگاه اجمالاً از نظر بگذرانیم و کم و کیف آنها را یادآور شویم، باید بگوییم که بیدل را آثاری به نظم و نثر است:

الف. آثار منظوم

۱. غزلیات، قصاید، رباعیات، قطعات، ترکیب‌بند و ترجیع‌بند.
۲. محیط اعظم: این مثنوی را در سال ۱۰۷۸ هجری سرود. عمر بیدل در آن وقت فقط ۲۴ سال بود. این مثنوی در حدود ۶۰۰۰ بیت دارد و در بحر شاهنامه (متقارب) است. از یک لحاظ، در جواب ساقی‌نامه ظهوری نوشته است، ولی در این مورد، بیدل خود می‌گوید که: «این می‌خانه حقایق است؛ نه ساقی‌نامه اشعار ظهوری».
۳. طلسم حیرت: در سال ۱۰۸۰ هجری سروده شده و یک مثنوی تمثیلی است. حقایق و معارف و تکوین عالم را به رنگ تمثیلی سروده و در بحر یوسف و زلیخا جامی است و در حدود ۴۰۰۰ بیت دارد.
۴. طور معرفت: در هند، کوهی به نام «بیرات» هست که بیدل در آنجا چندی اوقات خویش را گذرانده است. مناظر و مظاهر زیبایی آن

- * کلیات ابوالمعانی میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی
- * تصحیح خال‌محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی
- * به کوشش بهمن خلیفه بناروانی
- * چاپ اول، تهران: طلایه، ۱۳۸۹
- * ۴ جلد (در ۵ مجلد)

محوطه، فوق العاده و استثنائی بوده است. مثنوی طوّر معرفت عکّاسی آن منظره‌های جالب و جاذب است که بیدل در بیرات مشاهده کرده است. این مثنوی در حدود ۱۵۰۰ بیت دارد و در مدّت دو روز به نظم کشیده است.

۵. عرفان: این مثنوی طولانی‌ترین مثنوی بیدل است و در سال ۱۱۲۴ هجری تمام شده و در حدود ۱۱۰۰۰ بیت دارد. در تصنیف این مثنوی، بیدل سی سال صرف کرده و شارح حقایق کاینات و نکات فیلسوفانه است. بیدل بر این مثنوی ناز می‌کند و بر خود می‌بالد. البته دو مثنوی دیگر نیز به بیدل نسبت داده‌اند که عبارتند از: تنبیه المہوسین (در مذمت زپرستان و مہوسین، دارای ۲۱۰ بیت)؛ و مثنوی بیابنیه (در ۵۳۶ بیت، در تعریف و توصیف اسب، فیل و شمشیر).

ب. آثار مثنوی

۱. چهار عنصر: کتابی در نثر است و مفسّر شرح زندگی بیدل. این کتاب ۴ بخش دارد و در مدت ۲۰ سال تصنیف شده و در سال ۱۱۱۶ هجری به پایان رسیده است.

۲. رقعات بیدل: مجموعه‌ای از رقعات (نامه‌های) بیدل است که به برخی بزرگان نگاهشته است. تعداد این رقعات به ۲۷۳ می‌رسد.

۳. نکات: این کتاب دارای اقتباس‌ها و مطالبی دربارهٔ چهار عنصر است که مطالب اخذشده را در جمله‌های مختصر و در اسلوب دل‌پذیر، با آمیزش اشعار مرتّب ساخته است. گویند وقتی که بیدل کلیات خودش را وزن کرد، ۱۴ سیر شد و برابر آن وزن، زر و جواهرات خیرات کرد.

اما کامل‌ترین مجموعه چاپی از آثار بیدل تا به امروز، کلیات اوست که به تصحیح خال محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، چندین سال قبل در کابل منتشر شده است. این مجموعه چهار جلدی، تا به امروز درخور اعتمادترین مجموعه از آثار مسلم بیدل دهلوی است؛ اما متأسفانه با توجه به کمبود امکانات حروف‌چینی و نشر آن روزگار در کابل، بسیاری کاستی‌ها و اغلاط مطبعی داخل متن شده است. مرحوم خلیلی در باب علت تصحیح و طبع این اثر، در مقدمه مختصری که بر آن نگاهشته، چنین نوشته است:

«مجموع آثار این سخن‌پرداز و متفکر بزرگ، به اهتمام و دقتی که شایسته آن است، تا کنون حلیه طبع درنپوشیده است. تقریباً مجموعی از آثار وی در سال ۱۲۹۹ هـ ق، در مطبع صفدری در بمبئی، به اهتمام ملا نورالدین بن جیوا و به فرمایش مختارشاه کشمیری و ملا عبدالحکیم مرغینانی طبع شده و چند بار در هندوستان و ماوراءالنہر، گاهی غزلیات و گاهی منتخبی از غزلیات، با یکی - دو اثر دیگر وی طبع گردیده؛ ولی هیچ یک از این نسخ مشتمل بر کلیه آثار نبوده است. تنها نسخه مطبوعه صفدری نسبت به همه نسخه‌های مطبوعه جامع‌تر است؛ ولی این نسخه نیز تمام آثار منظوم و مثنوی را استیعاب نکرده و از خطاهای املائی مملو است و چون طبع کتاب در متن و حاشیه به عمل آمده است، کار نیز ملال‌انگیز است. متأسفانه که در مرور ایام، این

نسخه نایاب گردیده و آنچه باقی مانده، نسبت به خرابی کاغذ و کثرت استعمال، مندرس و مطموس گردیده و از استفاده خارج شده است.

نسخه جامع دیگری که چهل و چند سال قبل به اراده مرحوم سردار نصرالله خان نایب‌السلطنه در ماشین‌خانه کابل در مطبع حروفی تحت طبع گرفته شده بود، نسخه‌ای است که در ترتیب و تدوین آن، جمعی از دانشمندان اهتمام ورزیده بودند، اما بدبختانه طبع غزلیات، قریب به اخیر ردیف دال رسیده بود که دیوان حیات سردار، سخن‌شناس، ملتوی گردید و دیوان غزل میرزا ناتمام ماند.

پس از آن، آرزوهای مشتاقان در این باب به جایی نرسید و آثار بیدل طبع نگردید؛ الا آنکه در خلال این ایام، جسته جسته از غزلیات او در جراید و مجلات کشور ما انتشار یافت و رسایلی نیز در شرح احوال و آثار او طبع شد و منتخباتی از اشعار او فراهم آمد... اینک در اوایل اسد امسال، که یک‌هزار و سیصد و چهل و یک سال به حساب گردش آفتاب از هجرت نبوی می‌گذرد... غزلیات میرزا، که جلد اول از آثار او قرار داده شده، در مدت کمتر از یک سال در مطبعه وزارت معارف در شهر کابل از طبع درآمد.

سپس نسخه‌های مورد استفاده خود را در تصحیح و تدوین این مجموعه معرفی می‌کند و می‌گوید: «در ترتیب این دیوان، از غزل اول تا غزل "یاران به رنگ رفته دو روزم مثل کنید..."، نسخه مطبوعه مرحوم سردار نصرالله‌خان اساس کار قرار داده شد. در غزل‌های مابعد، نسخه مطبوعه صفدری مدار کار قرار گرفت و آنجا که اشتباهی پیدا بود، به نسخه مخطوطه کلیات که در موزه کابل می‌باشد، و نسخه‌های مخطوطه که در کتابخانه وزارت معارف است، مراجعه گردید. علاوه بر آن، بعضی غزلیات دیگری که در نسخه مطبوعه صفدری نبود و در سایر نسخه‌های مطبوعه و مخطوطه و حتی در بیاض‌های دست‌نویس - که تعداد آن از نود نسخه متجاوز می‌شود، به نام میرزا بیدل ثبت شده بود و آن را جناب فاضل معاصر، حافظ نورمحمد خان کهگدای، سرمنشی دربار ملوکان، در مدت چندین سال، با زحمت فراوان جمع آورده و این خدمت عالی از ارمغان عالم ادب نموده بود، جا به جا در دیوان گنج‌انیده...»

و روش کار خویش را در تنظیم تدوین و تصحیح دیوان بیدل چنین می‌نگارد: «در دیوان موجوده، هر غزل به ترتیب حروف، هر جا که در آخر قوافی آمده، به سلسله "ابتنی" طبع شده و سعی گردیده که این ترتیب، در حرف اول مصراع اول مطلع نیز رعایت گردد. همچنین فهرستی ترتیب و طبع شده تا دریافتن غزل‌ها به آسانی دست دهد.»

درباره چاپ کلیات آثار بیدل دهلوی برای اولین بار در ایران

اما با این همه، می‌دانیم که امروزه دست‌یابی به نسخه چاپی مرحوم خلیلی و خال محمد خسته، برای همگان مقدور نیست و این نسخه، بالاخص در ایران بسیار نادر و نایاب شده است. کار بسیار پرمهمی که امسال با انتشار کلیات بیدل دهلوی انجام پذیرفته، مشکل مذکور را برطرف نموده و دست‌یابی مشتاقان بیدل

را به شعر بیدل، بسی آسان نموده است. البته پیش از این، آثار بیدل، بالاخص غزلیات و رباعیات و ...، در ایران به صورت یک‌جلدی، دو جلدی و گاهی سه جلدی، بارها به طبع رسیده است و اخیراً نیز نسخه کهنی از آثار بیدل از هند به ایران آورده شده و به صورت چاپ عکسی (فاکسمیله) در دو جلد منتشر شده است؛ یا کارهایی که آقای بهداروند انجام داده‌اند، که البته کم و کیف آن، خود جای بحث دارد و ان‌شاءالله در مجال دیگری در باب آن سخن خواهیم گفت.

اما کاری که به همت آقای بهمن خلیفه، برای اولین بار در ایران انجام شده، به زعم نگارنده این سطور، بسیار بجا و ضروری و کم‌غلط‌ترین کاری است که از آثار بیدل تا به حال منتشر شده است. ذیلاً، ضمن معرفی این مجموعه، به جنبه‌های مهم و امتیازات آن خواهیم پرداخت.

در یک نگاه کلی، اگر بخواهیم دورنمایی از ویرایش جدید کلیات بیدل دهلوی نشان دهیم، باید بگوییم که در این چاپ، تقریباً همه اغلاط مطبعی چاپ کابل برطرف شده و متنی بسیار شسته‌رفته و یکدست عرضه شده است. همچنین، علاوه بر تغییر نوشتار به سبک امروزی و تنظیم فهرست اعلام برای همه مجلدات کتاب، سعی بر رعایت سجاوندی صحیح و حرکت‌گذاری برخی کلمات - که احتمالاً قرائت آن برای عده‌ای از مخاطبین عام سخت باشد - در دست‌خوانی ابیات و درک مفاهیم بلند و مضامین شیرین آن، به مخاطب دوچندان یاری می‌رساند و از بدخوانی آن جلوگیری می‌کند.

همچنین برای جلد اول - که خود در دو مجلد و شامل غزلیات

بی‌گمان در میان شاعران فارسی‌گوی هند، از همه مهم‌تر و بزرگ‌تر، میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ هـ ق) است. او در نزد اهل شبه‌قاره همان منزلت و مقامی را داراست که مولانا در خاورمیانه، بالاخص در ایران؛ مجامع بیدل خوانی و عرس بیدل نیز هر سال در میان اهل ادب شبه‌قاره برگزار می‌شود

بی‌گمان در میان شاعران فارسی‌گوی هند، از همه مهم‌تر و بزرگ‌تر، میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۰۵۴-۱۱۳۳ هـ ق) است. او در نزد اهل ادب شبه‌قاره

بیدل است - یک نمایه مفاهیم، اصطلاحات و تعبیرات تنظیم شده است که راهنمای بسیار مفیدی برای پژوهشگران و محققین خواهد بود. در این نمایه، تقریباً کلیه مفاهیم و اصطلاحات و تعبیرات غزلیات بیدل گرد آمده و با ارجاع به شماره بیت، می‌توان ابیاتی را که با موضوع مورد نظر ارتباط دارد، یافت. این نمایه، بویژه ابزار مناسبی برای مطالعات موردی و پژوهش‌های سبک‌شناختی در شعر بیدل تلقی می‌شود.

خلیفه خود در این باره گفته است: «هدف از استخراج و تدوین نمایه مفاهیم، دستیابی به ابزاری بود که بتوان با آن، پژوهش‌های موردی را در شعر بیدل انجام داد. چنان که محققان اطلاع دارند، در گنجینه اشعار بیدل دهلوی، آنچه از همه بخش‌ها مهم‌تر و از نظر ارزش ادبی، غنی‌تر است، غزل‌های اوست ... همه ما بیدل را به غزل‌های نابش می‌شناسیم؛ از این رو، دامنه این نمایه را به غزل‌های او محدود کردیم، که البته غیر از این، حجم زیادی که نمایه به خود اختصاص می‌داد، در محدود کردن دامنه آن مؤثر بود ... در این نمایه، هر آنچه که به نحوی دست‌مایه بیدل برای مضمون‌سازی و تصویرپردازی واقع شده است، وجود دارد. با این نمایه می‌توان راهی به هزارتوی شبکه تداعی‌های بیدل باز کرد» (مقدمه، ص پنچ).

ویرایش صحیح، رعایت کردن ضبط صورت درست واژگان، اعم از جدانویسی و حرکت‌گذاری برخی اصطلاحات و ترکیبات که احتمال غلط‌خوانی می‌رفت، به کار بردن علائم نگارشی لازم - که باز به درست و روان‌خوانی ابیات کمک می‌کند - جدانویسی و در عین حال، نزدیک‌سازی پسوند و پیشوندهای واژه‌های در حروف‌چینی - که در چاپ مرحوم خلیلی رعایت نشده بود و اغلب باعث غلط‌خوانی بیت و سردرگمی مخاطبان می‌شد - و ...، از امتیازات انکارناپذیر این مجموعه است.

با این توصیفات، در اینجا به بررسی جزئیات و نحوه تدوین و تنظیم و ساختار این پنج مجلد خواهیم پرداخت:

جلد اول (بخش اول): غزلیات

پس از پیش‌گفتاری کوتاه از آقای خلیفه در باب پیدایش سبک و تنوع شیوه گفتار در ادب پارسی، و در پی آن، ایجاد سبک هندی و دگرگونی اوضاع سیاسی و ارتباط این دگرگونی‌ها با سبک شعری، و اینکه شعر در دوره صفویه و پس از آن در ایران دیگر وسیله امرار معاش برای بعضی‌ها نبود و این خود باعث مهاجرت شعرا به شبه‌قاره و پا گرفتن سبک هندی شد، و سپس نگاهی کوتاه به زندگی و آثار بیدل و شرحی درباره شیوه کار در مجموعه حاضر و ...، مقدمه کوتاه

دهلو

از اصلی‌ترین امتیازات این چاپ است که تا به حال در ایران و خارج از ایران دربارهٔ آثار بیدل صورت نگرفته و کاملاً بی‌نظیر است. این بخش، که خود می‌تواند تألیفی مستقل محسوب شود، چیزی در حد یک واژه‌نمای بسامدی مضامین و مفاهیم و لغات مستعمله و اصطلاحات خاص در غزلیات بیدل است.

بی‌گمان بر همگان روشن است که امروزه برای پژوهش در حیطهٔ واژه‌شناسی و یا سبک‌شناسی یا هر نوع تحقیقی که مواد اولیهٔ آن باید از آثار دوره‌های مختلف استخراج شود، چقدر به چنین نمایه‌هایی نیاز داریم. تنگی وقت و وسعت تحقیقات انجام‌نگرفته به حدی ما را احاطه نموده است که شاید مجال آن را نداشته باشیم که برای یک چنین پژوهش‌هایی، ساعت‌ها، بلکه روزها و هفته‌ها بنشینیم و دواوین شعرا را تورتق کنیم و واژگان مورد نظر را استخراج کنیم. اینجاست که کار سترگ و ارزشمند یک مصحح خوب نمایان می‌شود که با حوصلهٔ تمام، واژگان خاص و مفاهیم و اصطلاحات کار خویش را استخراج نموده و در اختیار محققان قرار می‌دهد.

کاری که در تهیهٔ نمایهٔ مفاهیم و اصطلاحات و تعبیرات غزلیات بیدل دهلوی انجام شده، کاری است بسیار ارزشمند، و بی‌گمان ارزش

مرحوم خلیلی عیناً آورده شده است. در این مقدمه، مختصری از اندیشه و شگفتی آثار بیدل سخن رفته و تاریخچهٔ طبع اشعار او در شبه‌قاره بیان شده است و اینکه دیگر دست‌یابی به آن آثار چایی، برای همگان بسی مشکل و ناممکن شده است. سپس مرحوم خلیلی شیوهٔ کار و روش تصحیح خود را بیان داشته و از نسخه‌های خطی و چاپی که در تصحیح استفاده کرده، سخن رانده است.

در ۱۰ صفحهٔ آغازین این مجلد، به آنچه گفته شد، پرداخته شده است. از صفحهٔ یازده «دیباچه» منثور دیوان به قلم بیدل شروع می‌شود. دیباچه‌ای است زیبا و مصنوع، در تحمید و نعت، مملو از صنایع ادبی و آرایه‌های کلامی و آمیخته به نظم، که در اوج فصاحت نگاشته شده است. دیباچهٔ بیدل تا صفحهٔ چهارده را به خود اختصاص داده است.

از صفحهٔ ۱ عددی، متن اصلی دیوان شروع می‌شود. غزلیات بیدل به ترتیب حروف قافیه، بر حسب الفبا تنظیم گردیده و هر غزلی شماره‌گذاری شده است؛ و این ترتیب، گویا در زمان حیات خود بیدل که دیوانش را تدوین نموده، انجام یافته است. علی‌القاعده، با قافیهٔ «الف» شروع شده و تا آخر قافیهٔ «ر» ادامه می‌یابد و جمعا در این مجلد ۱۷۱۴ غزل در ۷۹۸ صفحه عرضه شده است. از امتیازات دیگر این مجموعه، یکی نیز آن است که تمامی ابیات آن شماره‌گذاری شده‌اند و این مجلد تا بیت ۱۹۶۴۵ را شامل می‌شود.

جلد اول (بخش دوم): ادامهٔ غزلیات، نمایهٔ مفاهیم،

اصطلاحات و تعبیرات

این مجلد نیز شامل ادامهٔ غزلیات است که از قافیهٔ «ز» (غزل ۱۷۱۵، بیت ۱۹۶۴۶ و صفحهٔ ۷۹۹) شروع می‌شود و با قافیهٔ «ی» به پایان می‌رسد، که مجموع غزلیات هر دو مجلد از جلد اول، ۲۸۵۹ غزل، با ۳۲۷۵۳ بیت و در ۱۳۳۵ صفحه است.

از صفحهٔ ۱۳۳۷ در این مجلد، فهرست راهنما (فهرست نام‌های خاص) و سپس از صفحهٔ ۱۳۴۵ نمایهٔ مفاهیم و اصطلاحات و تعبیرات شروع می‌شود. اعلام مزبور با ذکر شمارهٔ ابیات تنظیم شده و با هر بار تکرار در بیتهای غزلیات، شمارهٔ آن بیت قید شده است.

در فهرست راهنما، به نام اشخاص و اقوام و امکنه و نام‌های خاص پرداخته شده است، که تا صفحهٔ ۱۳۴۴ ادامه می‌یابد. از صفحهٔ ۱۳۴۷ نیز نمایهٔ مفاهیم و اصطلاحات و تعبیرات شروع می‌شود. این قسمت از کار، که توسط آقای بهمن خلیفه انجام شده، یکی

تدوین و تنظیم نمایهٔ مفاهیم، اصطلاحات

و تعبیرات غزلیات بیدل دهلوی یکی از

اصلی‌ترین امتیازات این چاپ است. این

نمایه، که خود می‌تواند تألیفی مستقل

محسوب شود، چیزی در حد یک واژه‌نمای

بسامدی مضامین و مفاهیم و لغات مستعمله

و اصطلاحات خاص در غزلیات بیدل است.

به جرئت می‌توان گفت که هر واژه‌ای که در

غزل بیدل به کار رفته و در مقام اصطلاح

و تعبیر است و دست‌مایهٔ بیدل برای

تصویرسازی و مضمون‌آفرینی قرار گرفته،

در این نمایه به‌راحتی می‌توان به شواهد آن

دست یافت و بدان استناد نمود

تدوین و تنظیم
اصطلاحات و
تعبیرات غزلیات

این کار، از تصحیح کل آثار بیدل کمتر نیست؛ بلکه باعث افزونی ارزش کار و علمی تر شدن آن گردیده است. ایشان به ریزترین واژگان و شاید ساده‌ترین مفاهیم هم نظر داشته است و واژه‌های را که حتی احتمال داده شاید در مواردی گره از کار محققى بگشاید، نیز ذکر نموده است، ولو آنکه آن واژه صدها بار در غزلیات تکرار شده باشد. به جرئت می‌توان گفت که هر واژه‌ای که در غزل بیدل به کار رفته و در مقام اصطلاح و تعبیر است و دست‌مایه بیدل برای تصویرسازی و مضمون‌آفرینی قرار گرفته، در این نمایه به راحتی می‌توان به شواهد آن دست یافت و بدان استناد نمود.

بیدل، که تا امروز نیز برای خیلی از ایرانیان، مهجور و ناشناخته است، بی‌گمان با انتشار کامل‌ترین مجموعه آثارش در ایران، آن هم همراه چنین نمایه‌ای گسترده و فراگیر، من بعد شاهد تحقیقات ارزنده و متقنی درباره آثار و اندیشه‌هایش در ایران خواهیم بود.

جلد دوم: ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، قصاید، قطعات،

رباعیات، ...

این جلد، خود شماره صفحه مستقل خورده و از شماره ۱ شروع شده است. اولین مجموعه، ترکیب‌بند بیدل است با مطلع:

به نام آن صمد بی‌چگونه و یکتا
که کرد و کون و مکان را به حرف کُن پیدا
که تا صفحه ۲۴، بیت ۶۳۰ ادامه یافته است.

پس از آن، ترجیع‌بند بیدل شروع می‌شود که صفحات ۲۵ تا ۵۱ را به خود اختصاص داده و تا بیت ۱۳۴۴ ادامه یافته، که مجموعاً ۷۱۴ بیت است. بیت ترجیع آن چنین است:

که جهان نیست جز تجلی دوست
این من و ما همان اضافت اوست

از صفحه ۵۲، قصاید بیدل شروع می‌شود و تا صفحه ۱۱۱ ادامه می‌یابد، که مجموعاً تعداد ۲۰ قصیده است که تا بیت ۲۹۶۵ ادامه یافته، مشتمل بر ۳ قصیده در نعت حضرت رسول اکرم (ص)، ۳ قصیده در منقبت امیرالمؤمنین علی (ع) و چند قصیده دیگر با موضوعات متنوع و مدح بزرگان عصر است.

از صفحه ۱۱۲، قطعات شروع شده و تا صفحه ۱۵۳، تا بیت ۳۹۴۲ ادامه یافته است، که اغلب شامل ماده تاریخ‌هایی است که بیدل به مناسبت‌های مختلف سروده است.

از صفحه ۱۵۴ رباعیات بیدل شروع شده و قسمت عمده از این مجلد را به خود اختصاص داده و تا صفحه ۵۹۵ ادامه یافته است. رباعیات بیدل نیز از بیت ۳۹۴۳ تا ۱۲۳۹۶ از این جلد را در بر می‌گیرد، که مجموعاً ۸۴۵۴ بیت (۴۲۲۷ رباعی) هستند.

از صفحه ۵۹۷ نیز رباعیات متفرقه شروع شده که ۴۱۱ رباعی و پس از آن، چند ماده تاریخ به صورت قطعه آمده، که گویا این دو مورد اخیر از جنگ‌ها و تذکره‌های مختلف، توسط مرحوم خلیلی استخراج و در این بخش از کلیات گنجانده شده است.

البته برای این جلد نیز فهرست راهنمایی، اعم از اشخاص و امکانه

و غیره، تدوین شده، که با ذکر شماره ابیات در این جلد، به موارد لازم ارجاع داده شده است. جلد دوم ۶۵۰ صفحه است.

جلد سوم: مثنوی‌های عرفان، طلسم حیرت، طور معرفت، محیط اعظم

این جلد در ۸۱۲ صفحه و شامل چهار مثنوی بیدل است. ابتدا فهرست مطالب و عناوین مثنوی‌های موجود در این جلد ذکر شده است.

مثنوی عرفان، طولانی‌ترین مثنوی بیدل است که قسمت عمده این جلد را به خود اختصاص داده و تا صفحه ۴۰۴ ادامه یافته است. تعداد ابیات این مثنوی، ۱۱۰۸۶ بیت است.

سپس مثنوی طلسم حیرت از صفحه ۴۰۷ شروع شده و تا صفحه ۵۳۷ (از بیت ۱۱۰۸۷ الی ۱۴۵۶۵) ادامه یافته، که مجموعاً ۳۴۷۸ بیت است.

پس از آن، مثنوی طور معرفت یا گلگشت حقیقت از صفحه ۵۴۱ (بیت ۱۴۵۶۶) شروع شده و تا صفحه ۵۸۶ (بیت ۱۵۷۹۹) ادامه یافته، که مجموعاً ۱۲۳۲ بیت است.

مثنوی محیط اعظم نیز پس از دیباچه‌ای کوتاه (۴ صفحه) به نثر، از صفحه ۵۹۳ (بیت ۱۵۸۰۰) شروع شده و تا صفحه ۸۱۰ (بیت ۲۱۸۲۸) ادامه یافته، که مجموعاً ۶۰۲۸ بیت است.

طبق معمول، این جلد نیز مجزاً برای خود فهرست راهنمایی دارد که به همان شیوه مجلدات قبلی تدوین شده است.

جلد چهارم: چهار عنصر، رقصات، نکات

ابتدا فهرست مطالب آثار مندرج در این جلد در ۱۲ صفحه بیان شده، پس از آن، چهار عنصر بیدل شروع می‌شود که از صفحه ۱ تا ۳۰۵ را به خود اختصاص داده است.

رقصات از صفحه ۳۰۹ تا ۴۳۸ را در بر می‌گیرد و هر رقصه (نامه‌ای) شماره مستقل گرفته که جمعاً ۲۸۸ رقصه است.

نکات بیدل، آخرین بخش کلیات را به خود اختصاص داده و از صفحه ۴۴۱ تا ۵۷۷ از این مجلد قرار گرفته است. هر نکته، شماره‌گذاری شده که به «نکته» می‌رسد. در آخر آن نیز (صفحه ۵۶۱) اشارات متعلق به نکات، که به نظم است، آمده است.

در پایان (صفحه ۵۷۰)، نوبافته‌هایی که مرحوم حافظ نورمحمد کهگدای از نسخ و مجموعه‌های خطی اشعار بیدل یافته‌اند، توسط مرحوم خلیلی ضمیمه کلیات شده و تا صفحه ۵۷۷ ادامه یافته است.

در آخر این جلد نیز طبق معمول، فهرست راهنمایی برای اعلام اشخاص و امکانه و غیره ترتیب یافته، با این تفاوت که با توجه به اینکه این جلد شامل آثار منثور بیدل است، به جای شماره بیت، شماره صفحه ذکر شده است. مجموعاً تعداد صفحات این جلد به ۵۸۲ صفحه می‌رسد.

این چاپ از کلیات بیدل دهلوی، به اهتمام و با ویرایش بهمن خلیفه که شامل همه آثار نظم و نثر بیدل است و امروز در دسترس دوستداران این شاعر شهیر و دلباختگان شعرش قرار گرفته، مجموعاً در چهار جلد (پنج مجلد) و در حدود ۳۷۰۰ صفحه عرضه شده است.